NCERT SOLUTIONS FOR CLASS 6TH SANSKRIT : CHAPTER 3

3 अकारान्त–नपुंसकलिङ्गः

(अकारान्त एवं नपुंसकलिङ्ग)

पाठ का परिचय (Introduction of the Lesson)

इस पाठ में अकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्दों से परिचय कराया गया है। वस्त्र, फल, क्षेत्र, अन्न, बसयान, धन आदि नपुंसकलिङ्ग शब्द होते हैं। हम सीख चुके हैं कि संस्कृत में संज्ञा और सर्वनाम के रूप लिंग पर आधारित होते हैं। वचन के अनुसार भी उनमें रूपांतर आता है। संक्षेप में देखते हैं–

		एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पुल्लिंग	संज्ञा	बालकः	बालकौ	बालकाः
	सर्वनाम	सः/एषः/कः	तौ/एतौ/कौ	ते/एते/के
स्त्रीलिंग	संज्ञा	बालिका	बालिके	बालिकाः
	सर्वनाम	सा/एषा/का	ते/एते/के	ताः/एताः/काः
नपुंसकलिंग	संज्ञा	पुस्तकम्	पुस्तके	पुस्तकानि
	सर्वनाम	तत्/एतत्/किम्	ते/एते/के	तानि/एतानि/कानि

पाठ - शब्दार्थ एवं सरलार्थ

(क) **एतत किम्?**
एतत् खनित्रम् अस्ति?
श्रमिका खनित्रं चालयति।

तत् किम्?
तत् विश्रामगृहम् अस्ति।
किम् अत्र भित्तिकम् अस्ति?
अत्र भित्तिकं न अस्ति।

शब्दार्थाः (Word Meanings) : एतत् (नपुं०)–यह (this/it), **खनित्रम्**–कुदाल, फावड़ा (spade), **श्रमिका**–मज़दूरनी (lady labourers), **तत् (नपुं०)**–वह (that), **विश्रामग्रह**–विश्रामालय, आराम करने की जगह (night shelter), **किम्**–क्या (what), **अत्र**–यहाँ (here), **भित्तिकम्**–दीवार (wall)।

LearnCBSE.in

सरलार्थ :	English Translation:
यह क्या है?	What is this?
यह कुदाल/फावड़ा है।	This is a spade.
मज़दूरनी कुदाल/फावड़ा चलाती है।	The lady labourer digs with the spade.
वह क्या है।	What is that?
वह विश्रामघर है।	That is a night shelter.
क्या यहाँ दीवार है?	Is there a wall here?
यहाँ दीवार नहीं है।	Here there is no wall.

☛ **ध्यान दें**–इन वाक्यों में एकवचन का प्रयोग आया है।

(ख) **एते के?**
एते अङ्गुलीयके स्तः।
सुवर्णकारः अङ्गुलीयके रचयति।

ते के?
ते बसयाने स्तः।
ते बसयाने कुत्र गच्छतः?
ते रेलस्थानकं गच्छतः।

शब्दार्थाः (Word Meanings) : एते–ये दो (these two), **अङ्गुलीयके**–दो अँगूठियाँ (two rings), **सुवर्णकारः**–सोनार (goldsmith), **रचयति**–बनाता है, (makes), **के**–क्या (दो) (what), **बसयाने**–दो बसें (two buses), **स्तः हैं (द्विव०)**–हैं (dual), **कुत्र**–कहाँ (where), **गच्छतः (द्वि०)**–जाते/जाती हैं, (go), **रेलस्थानकं**–रेलवे-स्टेशन (Railway Station)।

सरलार्थ :	English Translation:
ये दो क्या हैं?	What are these two?
ये दोनों अँगूठियाँ हैं?	These two are rings?
सुनार दो अँगूठियाँ बनाता है।	The goldsmith makes the two rings.
वे दोनों क्या हैं?	What are those two?
ये दोनों बसें हैं।	Those two are buses.
वे दोनों बसें कहाँ जा रही हैं?	Where are those two buses going?
वे दोनों रेलवे-स्टेशन जा रही हैं।	Both of those are going to the Railway Station.

☛ **ध्यान दें**–इन वाक्यों में द्विवचन का प्रयोग आया है।

LearnCBSE.in

(ग) **एतानि कानि?**
एतानि करवस्त्राणि सन्ति।
किम् एतानि पुराणानि?
न, एतानि तु नूतनानि।

तानि कानि?
तानि कदलीफलानि सन्ति।
किं तानि मधुराणि?
आम्, तानि मधुराणि पोषकाणि च।

शब्दार्थाः (Word Meanings) : एतानि–ये सब (these), **कानि**–क्या (what (plu.)), **करवस्त्राणि**–रूमाल (handkerchief), **सन्ति**–हैं (are), **पुराणानि**–पुराने (old), **नूतनानि**–नए (new), **तानि**–वे (those), **कदलीफलानि**–केले (bananas), **मधुराणि**–मीठे (sweet), **पोषकाणि**–पोषक/पौष्टिक (nourishing)।

सरलार्थ :	English Translation:
ये सब क्या हैं?	What are all these?
ये सब रूमाल हैं।	All these are handkerchieves.
क्या ये सब पुराने हैं?	Are these old?
नहीं, ये सब नए हैं।	No, these are new.
वे सब क्या हैं?	What are those?
वे केले हैं।	Those are bananas.
क्या वे मीठे हैं?	Are those sweet?
हाँ, वे मीठे और पौष्टिक हैं।	Yes, they are sweet and nourishing.

☛ **ध्यान दें**–इन वाक्यों में बहुवचन का प्रयोग आया है।

• अभ्यासः (Exercise) •

प्रश्नः 1. (क) उच्चारणं कुरुत– (उच्चारण कीजिए– Read it out.)

फलम्	गृहम्	पात्रम्	पुष्पम्
द्वारम्	विमानम्	कमलम्	फलम्
सूत्रम्	छत्रम्	भवनम्	जलम्

(ख) चित्राणि दृष्ट्वा पदानि उच्चारयत– (चित्रों को देखकर शब्दों का उच्चारण कीजिए– Look at the pictures and pronounce these words.)

LearnCBSE.in

पर्णम्

क्रीडनकम्

नारिकेलम्

सङ्गणकम्

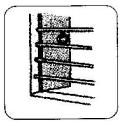
वातायनम्

सोपानम्

उद्यानम्

उपनेत्रम्

कङ्कतम्

उत्तरम्– (क) छात्र स्वयं उच्चारण करें। ये सभी शब्द नपुंसकलिङ्ग हैं।

(ख) छात्र चित्रों को देखकर पदों का उच्चारण करें। उच्चारण करते समय चित्र की ओर ध्यान दें ताकि पद का अर्थ याद रहे। उच्चारण शुद्ध हो। प्रत्येक पद का उच्चारण यदि दो बार करें, तो लाभ होगा। सभी नपुंसकलिङ्ग पद हैं।

प्रश्न 2. (क) वर्णसंयोजनं कृत्वा पदं कोष्ठके लिखत– (वर्णों को जोड़कर शब्द कोष्ठक में लिखिए– Combine the letters and write down the word in the box.)

यथा– प् + अ + र् + ण् + अ + म् = **पर्णम्**

ख् + अ + न् + इ + त् + र् + अ + म् = ☐

भ् + उ + र् + आ + ण् + आ + न् + इ = ☐

प् + ओ + ष् + अ + क् + आ + ण + इ = ☐

क् + अ + ङ् + क् + अ + त् + अ + म् = ☐

LearnCBSE.in

(ख) अधोलिखितानां पदानां वर्णविच्छेदं कुरुत– (निम्नलिखित पदों का वर्ण-विच्छेद कीजिए– Separate the letters in the words given below.)

यथा– व्यंजनम् = व् + य् + अ + ज् + अ + न् + अ + म्

पुस्तकम् = ...

भित्तिकम् = ...

नूतनानि = ...

वातायनम् = ...

उपनेत्रम् = ...

उत्तरम्– (क) खनित्रम्, पुराणानि, पोषकानि, कङ्कतम्।

(ख) *(i)* प् + उ + स् + त् + अ + क् + अ + म् = ...

(ii) भ् + इ + त् + त् + इ + क् + अ + म् = ...

(iii) न् + ऊ + त् + अ + न् + आ + न् + इ = ...

(iv) व् + आ + त् + आ + य् + अ + न् + अ + म् = ...

(v) उ + प् + अ + न् + ए + त् + र् + अ + म् = ...

प्रश्न 3. चित्राणि दृष्ट्वा संस्कृतपदानि लिखत– (चित्र देखकर संस्कृत शब्द लिखिए– Look at the pictures and write the words in Sanskrit.)

.....

.....

.....

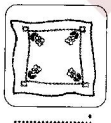
.....

.....

.....

उत्तरम्– (क) आम्रम् (ख) पर्णम् (ग) व्यजनम् (घ) करवस्त्रम् (ङ) सूत्रम् (च) छत्रम्

LearnCBSE.in

प्रश्नः 4. चित्रं दृष्ट्वा उत्तरं लिखत– (चित्र देखकर उत्तर लिखिए– Look at the pictures and write the answer.)

यथा– किं पतति?
फलम्/पर्णम् पतति।

मयूरौ किं कुरुतः।
.....

एते के स्तः?
.....

बालिका किं कुर्वन्तिः?
.....

कानि विकसन्ति?
.....

उत्तरम्– (क) मयूरौ नृत्यतः। (ख) एते क्रीडनके स्तः। (ग) बालिकाः पठन्ति।
(घ) पुष्पाणि विकसन्ति।

प्रश्नः 5. निर्देशानुसारं वाक्यानि परिवर्तयत– (निर्देशानुसार वाक्य बदलिए– Transform the sentences as directed.)

यथा– एतत् पतति। (बहुवचने) – **एतानि पतन्ति।**
(क) एते पर्णे स्तः। (बहुवचने) – .....
(ख) मयूरः नृत्यति। (बहुवचने) .....

LearnCBSE.in

(ग) एतानि यानानि। (बहुवचने) – .....
(घ) छात्रे लिखतः। (बहुवचने) – .....
(ङ) नारिकेलं पतति। (बहुवचने) – .....

उत्तरम्– (क) एतानि पर्णानि सन्ति। (ख) मयूराः नृत्यन्ति। (ग) एते याने।
(घ) छात्राः लिखन्ति। (ङ) नारिकेले पततः।

प्रश्नः 6. उचितपदानि संयोज्य वाक्यानि रचयत– (उचित पदों का मेल करके वाक्य बनाइए– Match the appropriate words and frame sentences.)

कोकिले	विकसति
पवनः	नृत्यन्ति
पुष्पम्	उत्पतति
खगः	वहति
मयूराः	गर्जन्ति
सिंहाः	कूजतः

उत्तरम्– (क) कोकिले कूजतः। (ख) पवनः वहति। (ग) पुष्पम् विकसति।
(घ) खगः उत्पतति। (ङ) मयूराः नृत्यन्ति। (च) सिंहाः गर्जन्ति।

अतिरिक्त-अभ्यासः

(1) चित्रं दृष्ट्वा संस्कृतपदं लिखत। (प्रत्येक चित्र देखकर संस्कृतपद लिखिए। Look at each picture and write down the word in Sanskrit.)

(i)

.....

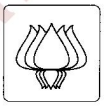

.....

.....

(ii)

.....

.....

.....

उत्तरम– *(i)* उपनेत्रम् कमलम् सङ्गणकम्
(ii) पर्णम् क्रीडनकम् नारिकेलम्

LearnCBSE.in

(2) **वर्णसंयोजनम् कुरुत।** (वर्णसंयोग कीजिए– Join the alphabets.)

(क) (i) स् + अ + ङ् + ग् + अ + ण् + अ + क् + अ + म = ...

(ii) स् + ऊ + त् + र् + अ + म् = ...

(iii) उ + द् + य् + आ + न् + अ + म् = ...

(iv) क् + र् + ई + ड् + अ + न् + अ + क + अ + म् = ...

उत्तरम– (i) सङ्गणकम्, (ii) सूत्रम्, (iii) उद्यानम्, (vi) क्रीडनकम्

(ख) **वर्णविच्छेदं कुरुत।** (वर्ण-विच्छेद कीजिए– Separate the alphabets.)

(i) पर्णम् = ...

(ii) वातायनम् = ...

(iii) कङ्कतम् = ...

(vi) कदलीफलम् = ...

उत्तरम– (i) प् + अ + र् + ण् + अ + म् = ...

(ii) व् + आ + त् + आ + य् + अ + न् + अ + म् = ...

(iii) क् + अ + ङ् + क् + अ + त् + अ + म् = ...

(iv) क् + अ + द् + अ + ल + ई + फ् + अ + ल् + अ + म् = ...

(3) **अधोदत्ताम् तालिकां पूरयत।** (निम्नलिखित तालिका को पूरा कीजिए– Complete the table given below.)

(क) (i)	कमलम्	.....	.....
(ii)	.....	वानरौ	.....
(iii)	.....	दोले	.....
(iv)	पर्णम्	.....	.....
(v)	.....	.....	पुष्पाणि

उत्तरम– (i)	.....	कमले	कमलानि
(ii)	वानरः	.....	वानराः
(iii)	दोला	.....	दोलाः
(iv)	.....	पर्णे	पर्णानि
(v)	पुष्पम्	पुष्पे	.....

(ख) (i)	.....	ते	.....
(ii)	.....	.....	एतानि
(iii)	एषः	.....	.....
(iv)	सा	.....	.....
(v)	किम्	.....	.....

LearnCBSE.in

उत्तरम– (i)	तत्	.....	तानि
(ii)	एतत्	एते	.....
(iii)	.....	एतौ	एते
(iv)	.....	ते	ताः
(v)	.....	के	कानि

(4) **संस्कृतेन लिखत–** (संस्कृत में लिखिए– Write down the word in Sanskrit.)

यथा– खेत – क्षेत्रम्

(i) छाता .....

(ii) नारियल .....

(iii) छुरी .....

(iv) कुञ्जी .....

(v) कंघा .....

उत्तरम– (i) छत्रम्

(ii) नारिकेलम्

(iii) छुरिका

(iv) कुञ्चिका

(v) कङ्कतम्/कङ्कतम्

(5) **प्रत्येकं स्तम्भात् उचितं पदम् आदाय वाक्यानि रचयत।** (प्रत्येक स्तम्भ से उचित पद लेकर वाक्य बनाइए– Frame sentences by picking out the appropriate word from each column.)

(i) श्रमिका	खनित्रम्	सूचयति
(ii) घटिका	रेलस्थानकं	चालयति
(iii) सौचिकः	क्षेत्रम्	रचयति
(iv) बसयानम्	समयम्	कर्षति
(v) सुवर्णकारः	वस्त्रम्	गच्छति
(vi) कृषकः	अङ्गुलीयकं	सीव्यति

यथा– श्रमिका खनित्रम् चालयति।

उत्तरम्– (i) घटिका समयम् सूचयति।

(ii) सौचिकः वस्त्रम् सीव्यति।

(iii) बसयानम् रेलस्थानकं गच्छति।

(iv) सुवर्णकारः अङ्गुलीयकं रचयति।

(v) कृषकः क्षेत्रम् कर्षति।

(6) **अधोदत्तायां तालिकायाम् रिक्तस्थानानि पूरयत।** (तालिका में रिक्तस्थान भरिए– Fill in the blanks in the table given below.)

यथा– अस्ति	स्तः	सन्ति
(i) विकसति	.....	.....
(ii)	नृत्यतः	.....

LearnCBSE.in

(iii)	.....	.....	गायन्ति
(iv)	उत्पतति	.....	.....
(v)	.....	गच्छतः	.....

उत्तरम्– (i) ..... विकसतः, विकसन्ति
(ii) नृत्यति ..... नृत्यन्ति
(iii) गायति गायतः .....
(iv) ..... उत्पततः उत्पतन्ति
(v) गच्छति ..... गच्छन्ति

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) उचित विकल्पं चित्वा वाक्यपूर्तिं कुरुत। (उचित विकल्प चुनकर वाक्यपूर्ति कीजिए। Complete the sentences by picking out the correct option.)

(क) (i) ..... आम्राणि मधुराणि। (एतत्, एते, एतानि)
(ii) ..... उद्यानम् सुंदरम्। (सः, सा, तत्)
(iii) ..... बसयाने कुत्र गच्छतः। (ते, सा, तानि)
(iv) ..... कोकिला कूजति। (एषः, एषा, एतत्)
(v) ..... जनाः गच्छन्ति। (सः, तौ, ते)

उत्तरम्– (i) एतानि, (ii) तत्, (iii) ते, (iv) एषा, (v) ते

(ख) (i) अत्र ..... अस्ति। (विश्रामगृह, विश्रामगृहम्, विश्रामगृहः)
(ii) ..... विकसति। (कमलम्, कमल, कमलः)
(iii) ..... मधुराणि सन्ति। (कदलीफलम्, कदलीफले, कदलीफलानि)
(iv) ..... कुत्र स्तः? (पुस्तकम्, पुस्तके, पुस्तकानि)
(v) ..... चलति। (व्यञ्जनम्, व्यजनः, व्यजनम्)

उत्तरम्– (i) विश्रामगृहम्, (ii) कमलम्, (iii) कदलीफलानि, (iv) पुस्तके, (v) व्यजनम्

(2) उचितं विकल्पं चित्वा चित्रस्य समक्षं लिखत। (उचित विकल्प चुनकर चित्र के सामने लिखिए। Pick out the correct option and write down in front of the picture.)

(i) ..... (सूत्रम्, करवस्त्रम्, पात्रम्)

LearnCBSE.in

(ii) ..... (सङ्गणम्, द्वारम्, सोपानम्)

(iii) ..... (वातायनम्, विमानम्, खनित्रम्)

(iv) ..... (नारिकेलम्, कदलीफलम्, आम्रम्)

(v) ..... (उपनेत्रम्, व्यजनम्, कङ्कतम्)

उत्तरम्– (i) करवस्त्रम्, (ii) सोपानम्, (iii) वातायनम्, (iv) आम्रम्, (v) व्यजनम्

(3) उचित-विकल्पेन रिक्तस्थानानि पूरयत। (उचित विकल्प द्वारा रिक्तस्थान भरिए। Fill in the blanks with the correct option.)

(क) (i) पुष्पाणि ..... । (विकसति, विकसतः, विकसन्ति)
(ii) बालिके कुत्र ..... ? (गच्छति, गच्छतः, गच्छन्ति)
(iii) ..... पतन्ति। (पर्णाः, पर्णम्, पर्णानि)
(iv) ..... कुत्र अस्ति? (उद्यान, उद्यानम्, उद्यानानि)
(v) ..... अत्र अस्ति। (वातायन, वातायनः, वातायनम्)

उत्तरम्– (i) विकसन्ति, (ii) गच्छतः, (iii) पर्णानि, (iv) उद्यानम्, (v) वातायनम्।

(ख) (i) पर्णम् ..... । (पतति, उत्पतति)
(ii) सुवर्णकारः अंगुलीयकम् ..... । (चालयति, रचयति)
(iii) सौचिकः ..... । (सीव्यति, सूचयति)
(iv) अजाः ..... । (चरन्ति, कूजन्ति)
(v) जवनिका ..... । (चलति, दोलति)

उत्तरम्– (i) पतति, (ii) रचयति, (iii) सीव्यति, (iv) चरन्ति, (v) दोलति।

❑❑❑

LearnCBSE.in

********** END **********